ISSN 2227-5525. Мова і суспільство. 2016. Випуск 7. С. 18–24
Language and society. 2016. Issue 7. P. 18–24

УДК 811.161.2’27

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ

Віра Шелудько

Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна
vero4ka394@ukr.net

У статті обґрунтовано методику дослідження самоідентифікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування як соціальної спільноти. На основі опрацювання наукової літератури з соціології, соціальної психології, соціолінгвістики, менеджменту та маркетингу схарактеризовано емпіричні методи дослідження мовної особистості державного службовця в контексті макросоціолінгвістики. Розкрито методики проведення інтерв’ю, анкетування, спостереження, вільного асоціативного експерименту. Схарактеризовано прийоми розгортання інтерв’ю. Запропоновано структуру соціолінгвістичної анкети, яка сприятиме зручному опрацюванню результатів та уникненню зсувів відповіді респондента в напрямі соціальної бажаності. Окреслено основні умови проведення спостереження (включеного та звичайного) з урахуванням морально-етичних проблем. Описано оптимальні критерії відбору слів-стимулів для анкети вільного асоціативного експерименту.

Ключові слова: мовна особистість державного службовця, соціолінгвістичні методи, дослідницьке інтерв’ю, анкетування, включене спостереження, вільний асоціативний експеримент.

Дослідження мовної особистості може здійснюватися в різних контекстах з урахуванням специфіки, притаманної конкретним галузям сучасного мовознавства: у соціолінгвістиці, психолінгвістиці за допомогою лінгвокогнітивного, прагматичного, комунікативно-діяльнісного, лінгводидактичного, культурологічного, стилістичного, діалектологічного підходів тощо (див. про це: [1: 34]). У кожній галузі зосереджено увагу на одному носієві мови, якого досліджують упродовж певного часового періоду (індивідуальна мовна особистість), або на групі людей, які спілкуються тим самим діалектом чи соціолектом (колективна мовна особистість).

У статті розглядаємо мовну особистість як таку, що розкривається в контексті соціальних відносин, спілкування та предметної діяльності і має “сукупність здатностей, що зумовлюють створення і сприйняття нею текстів, які вирізняються ступенем структурно-мовної складності, глибиною і точністю відображення дійсності” [2: 3].

Люди однієї професії нерідко утворюють досить замкнені групи, яким притаманні певні мовні особливості. Представники сфери державного управління формують узагальнений образ мовної особистості державного службовця, який утілює типові та специфічні риси, характерні представникам цього мовного середовища. Професійні знання та пов’язана з ними термінологія впливають на їхнє усне та письмове професійне та повсякденне мовлення, що відображається у доборі лексичних, фразеологічних, словотвірних, морфологічних і синтаксичних засобів мови.

Мета статті – обґрунтувати методику дослідження мовної особистості сучасного українського державного службовця, а завдання – розкрити сутнісні ознаки таких методів аналізу цієї проблеми, як інтерв’ю, анкетування, спостереження та вільного асоціативного експерименту.

© Шелудько В., 2016

У статті за допомогою описового методу обґрунтовано шляхи вивчення мовної особистості сучасного українського державного службовця.

Держслужбовці – це публічні люди. Їхня мовна поведінка в офіційному спілкуванні має бути взірцевою. Для більшості людей держслужбовці є представниками бюрократичної еліти. Ситуація ускладнюється українсько-російським білінгвізмом і взаємодією мов як у межах колективу, так і у свідомості однієї і тієї ж особистості.

Мовну особистість державного службовця можна досліджувати на рівні *мікро-* (конкретний державний службовець і його безпосереднє оточення: сім'я, друзі та ін.) та *макросоціолінгвістики* (різні державні службовці, які не спілкуються між собою та не перебувають у безпосередньому контакті один з одним) [3: 177–178].

Якщо вивчення особливостей комунікативної поведінки держслужбовця здійснюється в мікросоціолінгвістиці, то детальне дослідження кожного суб'єкта не становить серйозної проблеми, але в макросоціолінгвістиці маємо справу з такою кількістю суб'єктів, що осягнути їх можна лише теоретично: за даними Національного агентства України з питань державної служби, станом на 1 січня 2015 р. загальна кількість державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування становила 380 257 осіб [4: 3]. Тому вибірка респондентів у дослідженні є стихійною, ми опитали державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування м. Києва та Полтавської області.

Вивчення мовної особистості державного службовця передбачає аналіз емпіричного матеріалу в усній і письмовій формі, адже тільки на основі великої кількості фактів можна дослідити, як використовують мову соціальні групи, а не окремі особистості. Для збору ілюстративного матеріалу доцільно використовувати методи усного інтерв'ю, анкетування, включеного спостереження, вільного асоціативного експерименту. Усі методи дають змогу одержати об'єктивні дані про мовця або про різновиди вживання мови.

Метод інтерв'ю у соціолінгвістиці зазнав суттєвих змін у зв'язку зі специфікою дослідницьких завдань. Для вивчення мовної історії та мовних преференцій державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування важливий не лише зміст висловлювання, але й форма. Фіксація усного інтерв'ю на папері має бути якомога точнішою, щоб передати усі фонетичні, лексичні, морфологічні та синтаксичні особливості мовлення. Мета інтерв'ю – одержати матеріал про спонтанну мовну поведінку представників досліджуваної спільноти.

Для соціолінгвістичного інтерв'ю зручною є методика С. Квале, яка передбачає 7 етапів його проведення [5: 91–95]. У дослідженні державних службовців етап підготовки чи планування полягає у виборі респондентів, формуванні списку запитань і пошуку можливих шляхів здійснення такого інтерв'ю. Опитаними стали посадові особи місцевого самоврядування, які прирівнюються до державних службовців, а також держслужбовці різних категорій і рангів, які працюють у державних установах Києва і Полтавської області (за умови письмового чи усного дозволу керівника установи, підрозділу та безпосереднього начальника; ієрархічна організація державного управління та режимність державних установ в Україні вимагає значних часових затрат у зборі матеріалу). Стихійна вибірка респондентів для інтерв'ю залежить від керівника установи і його прагнення керувати враженням у напрямі соціальної бажаності [6: 200]. У нашому випадку керівник нерідко давав змогу працювати тільки з держслужбовцями, які мають філологічну чи іншу гуманітарну освіту або які, на його думку, досконало володіють українською мовою.

Список запитань мав кілька блоків, був спрямований на встановлення контакту, з'ясування ставлення держслужбовців до мови, розкриття оцінки окремих мовних фактів, адже "аналізуючи мовлення будь-якого носія, важливо враховувати його лінгвістичну

біографію, під якою дослідники мають на увазі низку подій лінгвістичного характеру" [7: 27], на виявлення характерних рис використання мови державними службовцями.

Під час проведення інтерв'ю нерідко виникала потреба доповнювати його новими імпровізованими запитаннями для підтримки спілкування, або, навпаки, уникати тих питань, що ставали неактуальними у зв'язку з високим рівнем комунікабельності державного службовця. Запис інтерв'ю з підготовлених питань на диктофон триває приблизно від 10 до 30 хвилин. (Цікаво, що відповіді опитуваних різняться не тільки щодо змісту, але за ознаками формалізації та стислості: наприклад, відповіді співробітників Миргородської райдержадміністрації більш формальні і не такі розлогі, як у працівників Апарату Верховної Ради України. Це можна пояснити почасти тим, що державні службовці Миргородської райдержадміністрації давали інтерв'ю за розпорядженням керівника адміністрації, а працівники Апарату Верховної Ради України робили це на добровільній основі).

З метою активізації спілкування під час запису можна використовувати різні прийоми для розгортання інтерв'ю [8]: паузу або мовчання; підбадьорювання або номінальну підтримку; повторення з питальною інтонацією останньої фрази респондента; питання-синоніми (*у чому це виражено? як це виявляється? розкажіть конкретно, як це виглядає?*).

Розглянемо, наприклад, прийом перефразування, який полягає не в тому, щоб змусити респондента розширити відповідь, а в тому, щоб прояснити щось або переконатися в адекватності розуміння.

Розкажи, будь ласка, як проходить твій день? Що ти робиш? Що входить у твої обов'язки як державного службовця?

Під час розповіді респондент, зокрема, каже:

<…> більше працюємо на // законотворчій ниві / іноді / коли / там / закінчується сесія / то ми більше працюємо з підготовкою якихось статистичних аналітичних матеріалів / якщо це // навпаки / напередодні початку нової сесії / то більше організаційна робота / пов'язана з підготовкою до відкриття сесії //

Аналітичні матеріали... Маєш на увазі, що працюєте над законопроектами?

Нє-нє-нє / в даному випáдку ми просто / узагальнюємо / ті дані / які нам надають комітети / за результатами їхньої діяльності // <…>

Цей прийом сприяє запису спонтанного мовлення, і той, хто дає відповіді, навіть знаючи мету дослідника (аналіз власне мовлення), бачить у ньому рівного співрозмовника та відволікається від мовної проблематики. У відповідь отримуємо досить об'ємний текст, розшифрування якого сягає півсторінки.

У процесі масового дослідження найкращим та найефективнішим є метод **анкетування**. Цей метод ефективніший від інтерв'ю тим, що дає змогу опитати більшу кількість респондентів за короткий час, оскільки анкетування можна здійснювати індивідуально та в групі, очно чи заочно.

За допомогою такого засобу комунікації між дослідником і суб'єктом опитування [6: 5] кількісні дані щодо знання та використання мови (або мов) залежать від поєднання відкритих, закритих і напівзакритих питань [9: 129] у межах однієї анкети (є такі запитання, відповіді на які легко передбачити, а є й такі – відповіді на які можуть бути неочікуваними для дослідника). Відкриті та напівзакриті питання дають змогу опитуваним замислитися і відповідати не механічно, вповні висловлюючи власну думку. Крім того, письмова відповідь оптанта на відкрите питання ("Яка роль української мови в житті та роботі сучасного українського державного службовця, на Вашу думку? Поясніть на своєму прикладі") може підлягати не тільки кількісному, а й якісному лінгвістичному аналізу

як звичайного письмового тексту. Хоча за браком часу в опитуваного такі питання можуть залишатися без відповіді або бути дуже лаконічними.

Так, в анкеті "Мовна особистість державного службовця", укладеній для з'ясування мовної самоідентифікації державних службовців і посадових осіб місцевого самоврядування, у закритих питаннях передбачено відповідь на запитання, чи повинен державний службовець володіти українською / російською / англійською мовами на високому рівні, а відкрите питання конкретизує, для чого це потрібно, на думку респондента. Напівзакриті питання передбачають після всього переліку варіантів вільне поле для коментарів і зауважень:

Якщо послуговуєтеся двома мовами, то перехід зумовлений: необхідністю цитування □; нестачею запасу слів □; зміною виконуваної соціальної ролі □; темою спілкування □; мовою співрозмовника □; іншими причинами □ (укажіть).

Закриті питання дозволяють однозначно інтерпретувати відповідь. Межі співвідношення оцінок і суджень визначаються набором єдиних для всіх опитаних варіантів відповідей. Дослідник має надійніші підстави, ніж за відкритих питань, зіставляти дані за рівних умов. Проте закриті питання є стандартизованими, а мовна поведінка інформантів різна. Очевидно, що питання анкети не можуть охопити всі особливості її виявлення. Внаслідок цього картина, складена за матеріалами анкет, завжди виглядає дещо спрощеною. Тому в анкетах необхідно залишати напівзакриті питання.

Ми намагалися враховувати й те, що оптант може свідомо або несвідомо бажати показати себе не таким, яким він є насправді [10: 22], тоді відбувається зсув відгуку респондента в напрямі соціальної бажаності (social desirability bias) [6: 200]. Такий зсув виявляється там, де відчутний складник соціальної відповідальності або безвідповідальності. Респонденти занижують або підвищують свій рівень знань мови або частоту вживання тієї чи тієї мови, щоб створити враження соціальної відповідальності.

Щоб уникнути цього, під час укладання анкети сформульовано прямі та непрямі запитання, які допомагають виявити зсуви відгуку респондента в напрямі соціальної бажаності. Прямі передбачають відповідь, яку слід розуміти в тому ж сенсі, як її розуміє оптант. Відповідь на непряме запитання передбачає розшифрування в іншому, прихованому від оптанта сенсі [9: 144–145].

Пряме запитання: *Укажіть рівень володіння мовами (для кожної мови обрати одну відповідь).*

	Вільно	Читаю, пишу, розмовляю	Читаю, пишу	Читаю, розмовляю	Розмовляю суржиком	Розумію, але не розмовляю
українська						
російська						
інші:						

Непряме запитання: *Якою мовою Вам комфортніше спілкуватися? українською □, російською □, однаково зручно □, мені комфортніше в одному реченні вживати: поруч з російськими словами українські фразеологізми та інші елементи мови □; поруч з українськими словами елементи російської мови □.* Непряме питання контролює відповідь на пряме.

Крім того, структура анонімної соціолінгвістичної анкети у процесі дослідження мовної особистості державного службовця містить питання паспортної групи: вік, стать, категорію, ранг, місце проживання, освіту тощо, які ставляться з метою подальшого опрацювання за відповідними рубриками, і саме цим завданням підпорядковане їх формулювання. Визначення рангу та категорії оптанта передбачає вивчення особливостей використання, рівня знання мови та мовної самоідентифікації залежно від цих даних.

З урахуванням усіх особливостей побудови анкети та формулювань питань ймовірність одержання об'єктивних даних про думку чи ставлення оптанта до мови зростає.

Опрацювання такої анкети здійснюється за допомогою алгоритму, де кожна відповідь має своє числове значення, з метою подальшого автоматизованого аналізу (ми користуємося стандартною програмою Microsoft Access для Microsoft Windows).

Метод **спостереження** реалізуємо в процесі запису інтерв'ю (коли держслужбовець усвідомлює, що здійснюється запис на диктофон, але не знає, що з цим записом робитимуть) під час телефонних розмов, спілкування з колегою чи відвідувачем у перервах запису інтерв'ю, особистого приймання громадян (запис від руки та на диктофон).

Включене спостереження дає змогу детально описати мовну поведінку носіїв мови в різних ситуаціях, але вимагає значних часових затрат та вирішення певних морально-етичних проблем. Найзручнішим способом одержання інформації під час особистого приймання громадян, на нашу думку, є трансформація дослідника в студента-практиканта, який переймає передовий досвід державного службовця з проведення громадських прийомів. По-перше, службовець контролює себе лише як професіонал, забуваючи про свою мову, по-друге, він дає дозвіл на запис за допомогою технічних засобів.

Метод **вільного асоціативного експерименту** в лінгвістиці передбачає визначення системи семантичних і граматичних відношень, образів свідомості, мотивів і оцінки. Він ефективний для відтворення мовної картини світу та створення узагальненого соціального портрета аналізованої спільноти [11], даючи "живий" матеріал для побудови асоціативних полів певних понять, реконструкції фрагментів мовної та концептуальної картин світу [12: 334]. За допомогою асоціативного експерименту можемо з'ясувати відмінність мовної картини світу державного службовця та людини, яка не має відношення до державного управління.

Віддаємо перевагу письмовій формі асоціативного експерименту, що дає змогу опитати більшу кількість інформантів, ніж усна чи письмово-усна. Анкетування можна здійснювати індивідуально та в групі, очно чи заочно. Присутність дослідника є бажаною, але не обов'язковою, оскільки анонімний бланк асоціативного експерименту передбачає соціально-біографічні дані та інші важливі для аналізу питання. Навіть за умов проведення експерименту в письмовій формі ми маємо змогу попросити оптанта вказати час початку та закінчення заповнення анкети, щоб зафіксувати час проведення експерименту.

Важливим етапом підготовки вільного асоціативного експерименту є вибір слів-стимулів та їх загальна кількість. За слова-стимули обрано одиниці на позначення основних концептів державного управління, під якими розуміємо ключові поняття та ідеї, які є наскрізними образами та формулюваннями, що домінують в Законі України "Про державну службу". За допомогою електронного пошуку в базі даних "Законодавство України" на офіційному веб-порталі Верховної Ради України ми здійснили перевірку частотності вживання цих концептів у текстах і назвах документів, з якими працюють держслужбовці. Частота вживання концептів державного управління стала основним критерієм відбору слів-стимулів: 27 – уживані більше 5 тисяч разів (*адміністрація, акт, апарат, бюджет* тощо), 10 – рідко уживаних (*верховенство, доброчесність, етика* тощо) і 12 додаткових слів, які не належать до концептосфери державного управління

(для відволікання уваги від теми дослідження). Опитування не тільки держслужбовців і посадових осіб місцевого самоврядування, а й серед спеціалістів інших галузей сприятиме побудові різних моделей мовної картини світу. За допомогою прийому порівняння в кінцевому результаті ці моделі мають показати відмінності в мовленні різних фахівців.

Вільний асоціативний експеримент є одним з найнадійніших методів, оскільки одержані за його допомогою результати можна легко відтворити та перевірити.

Висновки

Реальну мовну особистість державного службовця в соціолінгвістиці доцільно вивчати за допомогою емпіричних методів. Ці методи, запозичені з соціології та соціальної психології, в лінгвістиці видозмінені та скеровані на вивчення мовного факту. Основна функція усного інтерв'ю та спостереження (звичайного та включеного) – отримати матеріал, що характеризує спонтанну мовну поведінку державних службовців. Матеріал, зібраний за допомогою інтерв'ю та спостереження, зазнає лінгвістичного якісного та кількісного аналізу. Анкетування вимагає укладання питань різних типів: відкритих, закритих і напівзакритих; прямих і непрямих, які дають змогу одержати точні кількісні дані та знизити можливість зсуву відгуку респондента в напрямі соціальної бажаності. Вільний асоціативний експеримент найоптимальніше здійснювати в письмовій формі з фіксацією його початку та закінчення. Ця форма проведення дає змогу не тільки зекономити час порівняно з усним опитуванням, а й зафіксувати інформацію про відмови від реагування та граматичні помилки. Бланк вільного асоціативного експерименту, як і бланк соціолінгвістичної анкети, повинен містити особисті дані паспортної групи.

1. *Славова Л. Л.* Мовна особистість лідера у дзеркалі політичної лінгвоперсонології: США – Україна : монографія / Л. Л. Славова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 360 с.
2. *Караулов Ю. Н.* Русская языковая личность и задачи ее изучения / Ю. Н. Караулов. // Язык и личность : [сборник]. / АН СССР; отв. ред. акад. Д. Н. Шмелев. – Москва, 1989. – С. 3 – 8.
3. *Беликов В. И.* Социолингвистика : учеб. для ВУЗ. / В. И. Беликов, Л. П. Крысин. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2001. – 315 с.
4. Державна служба в цифрах – 2015 [Електронний ресурс] / Нац. агенство з питань держ. служби. – Доступно з : http://www.center.gov.ua/pro-tsentr/publikatsiji/derzhavna-sluzhba-v-tsifrakh-2012 (27 трав. 2016 р.).
5. *Квале С.* Исследовательское интервью / С. Квале; пер. с англ. М. Р. Миронова; ред. и предисл. Д. А. Леонтьев. – Москва : Смысл, 2003. – 301 с.
6. *Брейс А.* Анкетирование. Разработка опросных листов, их роль и значение при проведении рыночных исследований = Questionnaire Design. How to plan, structure and write survey material for effective market research / А. Брейс; пер. : В. О Шагоян. – Днепропетровск : Балан Бизнес Букс, 2005. – 311 с.
7. *Демчик І. Л.* Дослідження мовної особистості сучасного діалектоносія: стан, методи, перспективи / І. Л. Демчик // Лінгвістика : зб. наук. пр. – 2010. – № 3 (21), ч. 1. – С. 24 – 35.
8. *Белановский С. А.* Глубокое интервью : учеб. пособие [Електронний ресурс] / С. А. Белановский – Москва : Никколо-Медиа, 2001. – Доступно з : http://www.sbelan.ru / (27 трав. 2016 р.).
9. *Ядов В. А.* Социологическое исследование: методология, программа, методы / В. А. Ядов. – Самара : Самар. ун-т, 1995. – 331 с.
10. *Крючкова Т. Б.* Зарубежная социолингвистика. Германия, Испания / Т. Б. Крючкова, Б. П. Нарумов. – Москва : Наука, 1991. – 157 с.

11. *Горошко Е. И.* Проблема проведения свободного ассоциативного эксперимента [Електронний ресурс] / Е. И. Горошко // Изв. Волгоград. гос. пед. ун-та. Сер. Филол. науки. – 2005. – № 3. – Доступно з : http://www.textology.ru/article.aspx?aId=74 (27 трав. 2016 р.).
12. *Денисевич О. В.* Вільний асоціативний експеримент як засіб дослідження соціального портрету / О. В. Денисевич // Волинь – Житомирщина : іст.-філол. зб. з регіон. проблем. – 2010. – № 22(2). – С. 334 – 340.

RESEARCH METHODS OF PRESENT UKRAINIAN PUBLIC EMPLOYEE'S LANGUAGE PERSONALITY

Vira Sheludko

Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine
vul. Hrushevskoho, 4, Kyiv, 01001, Ukraine
vero4ka394@ukr.net

People of the same profession often form fairly closed groups characterized by certain linguistic features. The representatives of public administration form a generalized image of a public employee's language personality, which holds typical and specific features inherent to the representatives of this language environment. Professional knowledge and related terminology affect their oral and written professional and everyday speech. It is reflected in the choice of vocabulary, phraseology, as well as derivational, morphological, and syntactical language resources.

The present paper discusses the importance of studying linguistic history, word pattern, public employees' and public servants' self-identification as a social community of local government. The article elucidates the concept of "linguistic personality". It has been brought to light that there are substantial differences in studying language personality in microsociolinguistics and macrosociolinguistics. It characterizes the empirical methods of researching a public servant's language personality in the context of macrosociolinguistics. The analysis was based on both analytical and synthetic processing of papers in sociology, social psychology, sociolinguistics, management, and marketing. It emphasized the process of adapting the methods of interviews, questionnaires and observations to the subject of research. It is indicated that Kvale's technique is very easy for sociolinguistic interview and that it involves seven stages of implementation. It is shown that both a properly selected list of all components and researcher's opportunity to choose respondents for cooperating make a great difference. In the present study, the ways of interview conducting were considered. It presents the example of paraphrasing while conducting research interviews. The issue of sociolinguistic questionnaire structure is discussed. It promotes easy processing of results in order to avoid displacement of respondent's review towards social desirability. The research explains that quantitative data related to knowledge and usage of language (or languages) depends on the combination of opened, closed, and semi-closed questions within a questionnaire. It is grounded in what way controlling of response to a direct question by indirectly asked one occurs. The basic conditions of participant observation and ordinary observation, taking into account the ethical issues and the legislation of Ukraine, are outlined. In this paper, the optimal criteria of word-motives selection for free associative experiment are listed. The attention is paid to the formation of a stimulating list for blank forms of free associative experiment with adding words in order to divert attention from the main theme of the study. The comparison of data on free associative experiment among public employees with data on representatives of other profession with the same educational level, for example education and library workers, is extremely significant. It will promote more accurate structure of two different models that present language picture of the world. Their comparison will help to find the most notable features of a Ukrainian public employee's language personality.

Key words: linguistic individuality of public employees, sociolinguistic methods, research interview, questionnaires, participant observation, free associative experiment.

Стаття надійшла до редколегії 14 червня 2016 року
Прийнята до друку 17 грудня 2016 року